

ЖИТИЕТО – ЖАНР В ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА

Никола НИКОЛОВ (Велико Търново)

Средновековна България през XIII–XIV векове е могъща държава в Европа. Тя е господствала не само с военната си мощ и с търговските си връзки, но и с духовното си извисяване. Известни са факти за проникване на нейната книжнина в съседните и в някои европейски страни.

В средновековна България е създадена богата книжнина. Б. Ангелов установява, че тя включва много оригинални съчинения, обогатява се в жанрово отношение¹. П. Динев също пише за постиженията на тази литература: „Старобългарската литература създава свой художествен свят, със своя поетика, със свои жанрови и стилови особености“².

Особено внимание заслужава художествената литература на Търновската книжовна школа. Тя има свои представители, които с произведенията си налагат определени принципи. Нейното влияние е прониквало далеч зад пределите на този град, потвърждение на което е дейността на автори като Киприан, Г. Цамблак, К. Костенечки. На първо място тук се откроява Патриарх Евтимий като автор и като общественик, създал свои последователи. Художествената литература, създадена от тях, се отличава с поетическо и стилно-езиково новаторство. Нейната специфика е изследвана с оглед на жанровото ѝ многообразие, тематиката ѝ, но са навлизали и в образната ѝ система. Именно тези нейни особености са послужили като доказателство за извода, че е налице „бляскав принос, който средновековна България влага в културната съкровищница на Юго-източна Европа“³.

Многообразието от художествени произведения се обхваща трудно поради това, че са използвани различни названия за тяхното означаване и при това някои от тях се повтарят по съдържание. Една от причините за това положение е в техния синкретизъм или по-точно в недиференцираността на някои жанрове. Поради тази причина и днес се използват различни термини за означаване на една и съща особеност на произведението. „В нашето изложение несъмнено прави впечатление, че съставките на старобългарския хомиляр се наричат т у с л о в о, т у х о-

м и л и я или проповед⁴. При все това постиженията на Търновската литературна школа в художествената литература са несъмнени и не може да се придобие представа за равнището на този вид дейност, колкото и отдалечена да е от нас по време, без търновското книжовно наследство.

Термините слово, притча, повест и др. не сочат точно жанровите признаци. Те имат смисъл, в миналото по-различен в сравнение с този, който днес се свързва с тях. Не е известно в миналото да е съществувала практика с дадено название да се именува само един литературен жанр. Йордан Иванов е установил аналогична практика и във византийската литература⁵. Ф. Буслаев изказва заключението си, че думата „слово“ в средновековната славянска литература е имала същото значение, каквото е притежавала и думата „епос“⁶. И действително, не са едно или две съчиненията, носещи названието „слово“, въпреки че са твърде различни като жанрове. „Слово о полку Игореве“ е произведение на руската словесност, което има много малко общи белези с „Похвално слово за Евтимий“. Не може да се игнорира и фактът, че похвалните слова са твърде близки до някои жития, които не само утвърждават делата на дадена личност, но са изпълнени с патетика и риторичен стил.

Впередицата белетристични жанрове на старата българска литература следва да бъдат разглеждани на първо място житията. В различните европейски страни житията имат своеобразие, което е важно за определяне жанровата им специфика. Една от особеностите им е във фантазията, която ги приближава до новелата. Почти постоянна черта е наличието на чудо, предназначено да изтъкне особеното положение на духовно лице. Чудото обаче е присъщо на миракълъ в литературата на миналото.

Житието е един от основните жанрове, разработван у нас почти до Освобождението. Жития пишат: Г. Цамблак — „Житие на Стефан Дежански“; К. Костенечки — „Житие на сръбския княз Стефан Лазаревич“; Киприан — „Житие на Московския митрополит Петър“.

Повествователните произведения на Патриарх Евтимий за Иван Рилски и на Г. Цамблак за Евтимий имат белезите на художествена литература, преценена от съвременно гледище, т.е. със съвременни критерии, при все че не е перспективно да се очакват същите художествени постижения. Тяхната жанрова специфика е указана в названията им, но само приблизително и не всички термини сочат спецификата им. И при това положение не могат да останат незабелязани формата и съдържанието им. От пръв поглед се налага спецификата им, която не е толкова в християнската им насоченост, която в онова време не е могла да бъде отмината, а в начина, по който е реализирана.

Наличието на поетика се вижда почти при всяко произведение. Например написаното от Евтимий за Иван Рилски е композирано по начин, който въвежда в значението на Ив. Рилски и завършва с патетичен апел за мир и за благото на държавата по времето на цар Иван Шишман. Оби-

чайна практика е било да се разработват херетизми (ублажавания), които бележат края на възхвалата по обичая на византийските херетизми. Тяхното предназначение в произведението на Евтимий е да се постигне желаното утвърждаване на светеца. В разработената композиция е дадено и основното за живия Ив. Рилски и за влиянието на неговите мощи след смъртта му.

В произведенията на Евтимий за Ив. Рилски и на Г. Цамблак за Евтимий централни образи са действителни личности. И повествованието е насочено не толкова към личния им живот, колкото към главното за живота и поведението на водещите представители на християнството. Духовникът се откроява с последователност и убеденост в духовните прояви и с тези черти се налага като идеал за тогавашния човек. От позициите на съвременната естетиката той е прекрасен, защото е превъзходен в своя род. Но с общите си черти нито Ив. Рилски, нито Евтимий биха могли да се възприемат естетически. Те обаче са индивидуализирани с предметно-конкретни черти, с речева характеристика и др. и по този начин въздействат като художествен образ, следователно като изкуство.

И двете посочени произведения са близки до жанра „житие“, доколкото са биографии на канонизирани духовни лица. В известна степен те са повествователни произведения от типа на разказа и дори на повестта. По форма житието е повествование, но по съдържание е литературен портрет, характеристика на видна личност. В известна степен посочените особености са следствие на възпитателната функция на произведенията.

Евтимий пише за Ив. Рилски, но покрай него обхваща ред действителни личности, а покрай тях и събития с историческо значение. Не само Иван Рилски и братовият му син Лука са в центъра на произведението, но и владетели като цар Петър, цар Асен. Освен това се изнася като факт и положението с градския епископ. Не по-малко важно е и конкретизирането на действието по място. Светецът Ив. Рилски е роден в Скрино, посочено е значението на Средец, както и мястото в Унгария, където са пренесени мощите му. Във връзка с връщането на мощите повествованието става още по-конкретно, тъй като се сочат Търново, както и Трапезица, тогава считано за град. Отбелязано е и мястото Кръстец, където са посрещнати мощите на светеца, и времето, което са престояли там. Историческа конкретност на действието придават и годините, когато се извършва едно или друго събитие, свързано с Ив. Рилски. Такива са годините 6703 и 6695.

Своеобразието на жанра като художествено за времето произведение проличава и от начина, по който се извършва повествованието. Основната форма на изложение е „той-повествованието“, или повествование от позициите на всезнаещия автор. То е допълнено на места с риторически похвати, които са особеност на поетиката на житието. Този похват е родс-

твен със съвременния похват, известен като ефект на присъствието, при който повествуващият излиза от позицията си на обективен наблюдател и се обръща към реципиента, за да насочи вниманието към нещо съществено в поведението на персонажа.

Важен похват в изграждането на житието са писмата, които си разменят Ив. Рилски и цар Петър. Докато царят търси контакт със светеца отшелник, Ив. Рилски се проявява в позиция, която го издига над тогавашните владетели. В писмото си до цар Петър той не само изказва мисли как да се ръководи държавата, но настоява и царят да ги спазва и да е грижлив спрямо хората.

Времето оказва своето въздействие, което личи от чудото в живота на хората. Показателна е случката със сланутака, откраднат от овчарите и оказал се след това без зърна. Някои детайли изглеждат неубедителни от съвременен гледище. Напр. Ив. Рилски е пустинник, а нахранва с хляб ловците, изпратени да го търсят, докато при овчарите използват сланутака.

Стильт на Евтимий е патетичен и приповдигнат. Той се изразява образно и за целта използва сравнението, предназначено да постигне и конкретност и емоционално въздействие. Поведението на цар Петър, узнал за срещата на изпратените от него хора да търсят Ив. Рилски, е предадено по следния начин. „А царят, като се разпали от божествена ревност и облак от радост го обзе, се завтече към водните извори като елен по време на жътва. Като взе със себе си най-приближените си, бързо се отправиха към планината“.

Евтимий не е само повествуващ. Той изразява непосредствено отношение към предмета на своя разказ с цел да въведе реципиента. И понеже е поправял много книги, считани от него за изопачени поради невежеството на преводачите, още в началото на житието въвежда в целта на своя разказ. „Което някак неумело и грубо са описали тези, които са живели преди нас, ние усърдно се постаряхме да го разкажем прилично, както се следва, защото положително знаем, че поестта на отца има навик да весели душите на тези, които обичат бога, и да ги подтиква към по-голяма ревност.“

Ив. Рилски, който отдавна е напуснал света и Евтимий няма преки впечатления от него, също говори на един доста възвишен и образен стил. Мисленето на хората от онова време е конкретно и е обяснимо изложеното за Ив. Рилски, но речевата му характеристика и съдържанието на думите му са средство, използвано от Евтимий за създаване на литературен характер, т.е. той е индивидуализиран и в същото време носи черти, присъщи на духовно лице, според представите на Евтимий и хората от неговото време.

Център на повествованието е Ив. Рилски не само като отшелник, но и неговото влияние след смъртта му. Неговите мощи са пренесени в Унгария и по-късно върнати в България, и то в Търново, а не в Средец, откъдето е светецът. В повествованието обаче има и образи, които са изцяло резултат на художествена измислица, какъвто е ангелът Денница.

Евтимий не се впуска в изтъкване на биографични данни, свързани със семейството на Ив. Рилски, с произхода му, с детството му, а сочи примери, които потвърждава неговата духовна извисеност. Така се създава образ на духовник исихаст, който се възприема като идеал. Чудото е един от начините на идеализация. Житието обикновено е биография на някакво видно лице, но Евтимий създава разказ за деец, който в религиозното си усърдие достига до положението на божи избраник. На същата цел служи и аотираното заглавие на житието, каквато практика е съществувала.

Не може да се отмине без внимание и един друг похват, който по същество е следствие на художествената измислица. Ив. Рилски е живял преди много години и за него доста неща не са известни. Евтимий обаче пише за писмото до цар Петър и за наставленията към него как да управлява държавата. За да напише писмо, Ив. Рилски е трябвало да има средства за писане, както и човек, който да отнесе писмото до царя. При това положение възниква въпросът сам ли е живял той, или е имал обкръжение. Самото повествование не допуска такова обкръжение. Как да се обясни всичко това?

Художествена значимост притежава и словото на Евтимий, написано от Г. Цамблак, ученик и последовател на този виден деец на Търновското царство. Въпреки религиозния светоглед на Цамблак, Евтимий е представен в действителните му прояви на общественик и на духовно лице, открито се в исторически важен период. Познавателното значение на това произведение се увеличава от факта, че Цамблак се позовава на действителния живот в Търново и участието на Евтимий в него. Според житието търновци са имали обичай всяка година да излизат в покрайнините на града, където са се отдавали на странни прояви, които не са съответствали на догмите на християнството, поради което са отречени от Евтимий. В житието има кратко описание на мястото, където са се събирали търновци, но точно това място е категорично доказателство за усета на Цамблак към красотата.

Важно познавателно значение има и описанието как османският завоевател е избил търновските първенци, за да остави без ръководство завоюваното население. В този епизод е изтъкната ролята на Евтимий като водач на християнското население. Освен това Евтимий е представен като свършен във вярата си духовен пастир. Той не само учи на християнска добродетели, но и в поведението си е последователен в същата насока. При това положение житието утвърждава чрез образа характер

идеал, а според религиозните възгледи на Евтимий, този виден за времето си водач и духовен представител се откроява като идеал, той е прекрасен, т.е. не само е превъзходен, но и делата му са винаги в единство.

Наред с религиозното усърдие и изява Евтимий е представен като човек на културата, който се е издигнал до нейните върхове. Той превежда от гръцки на български език духовни книги, защото преводачите са ги изопачили на места. Подобна дейност не е следствие на възгледите на исихаста, а на лице, което отлично познава учението, към което принадлежи и което утвърждава с всички възможни средства. Той се откроява като първия български представител на екзегезата.

Патриарх Евтимий с разглежданото произведение се проявява като извънредно надарен белетрист. Той не е автор само на едно произведение и поради това тази негова дейност не може да бъде отмината. В произведението си за Ив. Рилски той се налага с умението си, да подбере значимата личност, която да предложи на съвременниците си, и с примера на тази личност да въздейства възпитателно в желаната от него насока. Ив. Рилски е представен като отшелник и този аспект съответства на учението на исихастите за усамотението като начин да се влезе във връзка с Бога. В неговото изобразяване на Ив. Рилски обаче не е отдадено дължимото на индивидуалността, проявена във видимите черти на деца. Тази естетическа неконкретност обаче се обяснява със замисъла на автора да изтъкне духовното величие и последователност на Ив. Рилски. Още повече че Евтимий не може да отмине и другата, всъщност основна проява на тогавашните дейци, на които е най-яркият представител, т.е. да бъде представен като общественик, а той сам е такъв, доколкото участва в живота на града и напътства населението в исторически съдбовен период.

Разгледаните произведения са убедително доказателство за постиженията и художественото своеобразие на наследството на Търновската книжовна школа.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Ангелов, Б. Старобългарско книжовно наследство. С., 1983, с. 18.
- ² Динев, П. Основни черти на старата българска литература. — В: Из старата българска литература. С., 1971, с. 33.
- ³ Иванова, К. Идея на сътворението. Книжовният живот на втората българска държава. — Народна култура, 1985, Год. XXVIII, бр. 44.
- ⁴ Мирчева, Д. Хомилията на Епифаний за слизането в Ада. С., 1975, с. 11.
- ⁵ Иванов, Й. Старобългарски разкази. С., 1935, с. 7.
- ⁶ Ф. Буслаев пише, че гръцкото „ерос“, а след това и та епѣ (поема, стих) в Русия било заменено с думата „слово“ със значение на гръцкото „епос“ и на немското *Jage*. Буслаев, Ф. Эпическая поэзия. — В: Исторические очерки русской народной словесности и искусства. Петербург. 1861, с. 5.